

BILTHOVEN IN DE HONGERWINTER

GREPEN UIT HET DAGBOEK VAN LUISE KRAMER-SCHEFFELS

vertaald en bewerkt door J.J. Vos

Vorig jaar kwam het dagboek van Luise Kramer-Scheffels, die in de Tweede Wereldoorlog in het hart van Bilthoven woonde, boven water. Haar man was hoogleraar in Berlijn, maar na de beruchte Reichskristallnacht van 9 op 10 november 1938 moesten ze Duitsland ontvluchten en het lot voerde hen - man, vrouw en twee kinderen - naar Bilthoven, waar ze onderdak vonden op Julianalaan 4^A, boven de toenmalige bank Vlaer en Kol. Daar brachten ze de oorlog door, berooid, gesteund door enkele mensen die ze hier hadden leren kennen, maar toch in sterke mate geïsoleerd levend 'op een eiland'.

Op 7 november 1938 werd in Parijs een aanslag door de Duits-Poolse jood Herzel Grynszpan (17 jaar) op de Duitse Ambassade­secretaris Ernst vom Rath in Parijs gepleegd. Grynszpan pleegde die aanslag uit wanhoop over het lot van zijn ouders, die met 17.000 lotgenoten door de Gestapo naar het Duits-Poolse grensgebied waren gedeporteerd. De Poolse regering wilde ze niet toelaten waarna ze in het niemandsland tussen Duitsland en Polen in erbarmelijke omstandigheden kwamen te verkeren. Vom Rath stierf 9 november en zijn dood werd door de nazi's aangegrepen om van München uit een pogrom te organiseren (met het argument dat het een aanslag van het "wereldjodendom" was), die al op 8 november begon, maar voluit in de Duitse dorpen en steden woedde op de avond van 9 november. Er was geen sprake van "volkswoede". De meeste burgers bleven passief, sommigen verontrust en enkel hielpen de door de pogrom getroffen­en. Op 10 november werd de pogrom voor beëindigd verklaard. Er werden 90 tot 100 joden gemolesteerd of vermoord, 1000 synagogen waren in brand gestoken en minstens 8000 joodse winkels en talloze woningen waren verwoest. Vanwege de ingegooide winkelruit­en werd al snel van een "Reichskristallnacht" gesproken. De volgende dagen werden 30.000 joodse mannen gearresteerd en naar de concentratiekampen Dachau, Buchenwald en Sachsenhausen geslept. Vele joodse inwoners van Duitsland ontvluchten het land, dat hen niet langer bescherming bood. (Redactie)

Het in het Duits door Frau Kramer in de hongerwinter bijgehouden dagboek telt honderd dichtbeschreven bladzijden. Het onderstaande is een uittreksel, toegespitst op het gebeuren in Bilthoven met weglating van allerhande, soms zeer persoonlijke, ontboezemingen.

Enkele verduidelijkende toevoegingen zijn cursief gedrukt.

Eerst nog een toelichting. Het gezin bestaat uit vader Kramer, jood en 67 jaar oud, steevast aangeduid met Kr(amer); zijn vrouw Luise, de dagboekschrijfster, 49 jaar oud; en de twee kinderen, vrijwel altijd aangeduid met hun koosnaampjes: dochter Hüttili, 19 jaar oud, die in Utrecht als koerierster in het ondergrondse werk zit; en zoon Bützi, aan het begin van het dagboek net 16 jaar wordend. Het gezin is volslagen onkerkelijk, maar de kinderen zijn wel gedoopt, want in het Duitsland van de jaren twintig stond niet-dopen vrijwel gelijk met communist zijn.

Die doop is - historisch interessant - bij hen thuis verricht door Dietrich Bonhoeffer, de vlak voor het einde van de Tweede Wereldoorlog door Hitler opgehangen befaamde theoloog.

Met dank aan de familie voor hun toestemming deze 'grepen uit het dagboek' voor publicatie geschikt te hebben mogen maken.

*Luise Scheffels
als meisje*

5/10 1944: Al de vierde avond zijn we zonder elektrisch licht. Maar men went er aan. Vandaag een grote kaarsenvondst: twaalf heerlijke waskaarsen, voor het laatst gebrand bij Bützi's doop. Wat hebben we daar nu een plezier van. We hebben er nu nog 32, daarmee kunnen we nog even voort. Dat zonder licht zitten is het ergste, maar dat zeggen we nu, nu het nog niet koud is. Maar hoe als het zover is? Tweemaal per dag hebben we gas (van $\frac{1}{2}$ 12-1 en van 5-6), ik moet behoorlijk opschieten om alles op tijd klaar te krijgen, afwas en warm eten... Bij alle ongemak komen telkens nog de bombardementen vlakbij, vandaag weer het station Bilthoven. Het gat in het keukenraam is

weer groter geworden, als het echt koud wordt zal de lap waarmee we het dichtgestopt hebben niet veel helpen, maar eeuwig kan het toch niet duren voor de Engelsen eindelijk komen, ze staan hier en daar op maar 50 km afstand, mogelijk zelfs dichterbij. Tal van geruchten gaan rond, je zou willen dat er net zoveel brood was. Vaak horen we het kanongebulder dagenlang. En dan denk je: achter het gebulder komen onze bevrijders, vast op tanks, op geweldige tanks, je ziet ze al in je verbeelding. Ik put er troost uit, nooit komt de gedachte op dat ze dood en verderf zaaien. Merkwaardig! Het gebulder werkt op je zenuwen, maar aan de andere kant word je heel onrustig als je niks van de oorlog merkt. Dan maar liever bombardementen, dan heb je toch het troostrijke gevoel: het vordert.

18/10: Het elektrisch licht brandt weer. Niemand weet waarom. Niemand in de buurt heeft het, wie kan dat begrijpen? Dat geeft natuurlijk afgunst, heel onbehaaglijk. Komt het omdat ik Duitse ben? We durven er nauwelijks over te spreken.

19/10: Hütti uit Utrecht. Het zout is op. Er schijnt een zoutboot in Utrecht aan de Oosterkade te zijn. De mensen hebben het schip bestormd, soldaten losten schoten in de lucht. Dat zout verkopen ze op de zwarte markt voor 6 gulden per kilo.

22/10: Zondag bracht een nieuwe ervaring: klereninzameling voor de Wehrmacht. Dat is toch werkelijk naïef; wie wil of kan vandaag de dag iets geven aan uitgerekend de Wehrmacht? Maar het hoofd koel houden. Met die beesten van de Landwacht zullen we 't wel klaarspelen.

23/10: Het resultaat van de klereninzameling: om drie uur waren er nog mensen die kleren kwamen brengen. En dat, waar de Engelsen voor de deur staan en bij duizenden vallen. Daar kun je toch ziedend om worden. Ik had de Hollanders niet voor zo laf gehouden.

Van ons hebben ze nooit een snippertje gehad. **26/10:** Vanmiddag met z'n allen in het bos een al geveld boom gezaagd. De heren Nazi's gaan gewoon de betere huizen binnen om in te pikken wat van hun gading is. Bij de de Muynck Keyzers *op de hoek Jan Steenlaan / Rubenslaan* schijnen ze alle overhemden meegenomen te hebben.

28/10: Heerlijk weer, tal van geruchten: parachutisten in Rotterdam. De brug bij Hedel.

2/11: De brievenbus klepperde: Mevrouw van Eyk waarschuwt: morgen om 8 uur zullen alle herenfietsen in beslag worden genomen. Kunnen we de onze bij jullie opbergen? Natuurlijk.

6/11: Na het eten gesprokkeld. Veel paddestoelen gevonden. 's Middags een nieuw bombardement op Utrecht, op het AZU.

Voltreffer op de psychiatrische kliniek, een hoop doden, lijkt het.

10/11: Waarom schrijf ik dit nog? Het wordt van dag tot dag erger. Het is nu tamelijk koud geworden, we hebben geen stookmateriaal meer, het nieuwe oventje wil niet branden. Als we ook geen gaarkeuken meer zullen hebben, zoals wordt beweerd, is het volgende week uit met warm eten. De Engelsen schijnen te hebben gezegd dat ze nog minstens zes weken nodig hebben om de vaargeul naar Antwerpen uit te baggeren. Dus zal de oorlog zeker tot april duren en dan zijn we allemaal dood.

11/11: Kees Boeke gevangen genomen, als een soort gijzelaar, schijnt het; niemand weet meer. De arme man, bij dit rotweer. En jong is hij ook niet meer.

16/11: Hütti morgen vroeg om half zeven met een vriendin naar Apeldoorn, vandaar overmorgen naar Groenlo. Ze wilden over een week terug zijn. Het besluit viel zwaar, maar anders hebben we niks meer te eten.

18/11: Vandaag voor de eerste keer gaarkeuken. Zou om elf uur, tegen drieën was het er eindelijk. Bützi is vier keer tevergeefs geweest. Afschuwelijke wittekoolstampot, maar wel heel goed te eten. Een zaag geleend bij Top, alle bomen tot 30 meter van de spoorbaan moeten weg, wie ze vellen kan mag ze meenemen. Veel Duitse troepenbewegingen per trein.

Om negen uur 's avonds behoorlijke ontploffingen. Morgen zullen we wel moeten evacueren. Dat heeft al meer bedreigd. Alleen de voorspraak van onze NSB politiechef zou het afgewend hebben. „Wie dat gelooft!”

25/11: Hütti terug, we waren al bij de politie geweest om haar als vermist op te geven. Onze angst wens ik niemand toe, het was werkelijk verschrikkelijk. Honger, de gaarkeuken werkt niet, en ons kacheltje evenmin en we hebben allemaal diaree. We waren ongeveer de vertwijfeling nabij, en daar kwam Hütti en die bracht louter heerlijkheden. Onbeschrijfelijk. Onder andere boter, eieren, spek, bijna niet te begrijpen. Vandaag stralend weer, en het kacheltje deed het, het kon niet op. 's Middags twee Engelse vliegtuigen vlak over het huis, een bom vlakbij, ik dacht op het postkantoor waar Duitsers in zitten. Maar toch nog wat verder, zo bleek, op een decoratiewinkel, *Vinkenlaan 31*. Een afschuwelijk gezicht, maar gelukkig niemand gewond.

30/11: We wilden net het bos in gaan om hout te halen, toen een oorverdovend bombardement begon. Aan alle kanten de ramen kapot. Albert Heyn, Emmaplein 12, helemaal verwoest, ook op de Prins Bernardlaan een bom, ongeveer 50 m van ons vandaan.

16/12: Niets van de oorlog gemerkt. Iets onbeschrijflijks hebben we vandaag beleefd.

Op alle inwoners van Bilthoven is een beroep gedaan om hongerende kinderen éénmaal per week wat bijvoeding te geven. En 's middags ging Bützi naar de bakker om brood te halen en hij kwam enthousiast terug: de roerende Mevrouw Brouwer van de bakker op het Emmaplein had hem en Hütti gevraagd om éénmaal per week te komen lunchen. Voor ze aan de kinderen van het Jodendom (een arm buurtje achter de Vinkenlaan, gebouwd op een plek die oorspronkelijk als begraafplaats was aangekocht door de Joodse gemeente in Utrecht) wilde beginnen hadden ze eerst aan ons gedacht. Je zal maar zulke mensen treffen.

(Merkwaardig wordt nergens het op 16/12 begonnen Ardennen-offensief, het laatste en zeer bedreigende grote offensief van de Duitsers, genoemd.)

7/12: We hebben een nieuwe manier gevonden om licht te maken. We hebben nog wat paraffine als laxans voor de kat.

Dat gaat prima en brandt heel spaarzaam.

Konden we maar meer krijgen.

24/12: Op Kerstavond een belletje: daar stonden plotseling de Schwartzes (het gezin van mr. Schwartz aan de Soestdijkseweg Noord), zwaar bepakt met kerstgeschenken: margarine, vlees, een petroleumlampje, koffiesurrogaat, split-capucijners, vijf appels, toiletpapier, ... „Bitte! So sind Holländer, so können sie wenigstens sein! Wir sind unglaublich gerührt, wo findet man auf der ganzen Welt nochmals so was?“

29/12: Weer een hevig bombardement, midden overdag. Iets minder dichtbij dan vorige keer, maar wel zo hevig en opnieuw vlogen ze vlak over ons huis. De Bilderdijklaan, het Joden-dom, Phaedo (beter bekend als villa Ensah), een grote bomtrechter hoek Jan Steenlaan/Soestdijkseweg, de Bremhorst helemaal uitgebrand. Vlak bij Concordia (verenigingsgebouw en bioscoop, nu deel van hotel Heidepark) twee reusachtige bomtrechters. Maar knap hoe ze precies die gebouwen hebben getroffen waar Duitsers zaten (iets te optimistisch: de berichten van de ondergrondse aan de geallieerden deden er doorgaans enige weken over en in de tussentijd waren de Duitsers alweer verhuisd. Voorts wisten zij kennelijk nog niet dat ook Het Nieuw Lyceum finaal is verwoest).

1/1 1945: Hoera, een zaag, voor maar f 7,50. Hütti kwam godlof uit Utrecht met clandestien zout naar huis, f 15,- per kilo, nota bene. Mogelijk van het zoutschip, via de straat en zwarte handel. Het is ongehoord smerig, maar heerlijk.

12/1: Vandaag een ongelofelijke dag. Mevrouw Nieuwenkamp (echtgenote van Professor Nieuwenkamp, hoogleraar Geologie aan de Ten Katelaan) bracht ons als geschenk minstens tien pond rogge en een stuk boter. Denk eens aan! Ze heeft ons daarmee van de hongerdood gered, we hadden nog voor vijf dagen eten en dan zag alles er diepzwart uit.

18/1: Hoera, we hebben kolen gekregen. Eén mud, wel niet zo veel, maar samen met de nootjes die de bank (*Vlaer en Kol*) ons af en toe toestopt en de sintelcoakes die we van de oude Cramer¹ hebben gekregen, is het natuurlijk een paradijs. Hütti heeft sinds eergisteren gelukkig twee massieve banden op haar fiets, helaas is de voorband slecht. Maar uiterlijk volgende week zal ze naar Apeldoorn moeten, van de rogge van de Nieuwenkamps is niet veel meer over.

16/1: Onze belevenissen sinds zondag 14/1 moet ik nu van me afschrijven en dan snel wegstoppen vanwege de veiligheid. Bij een huiszoeking in Utrecht is een verdachte brief van Hütti gevonden met daarin Bützzi's stamkaart en persoonsbewijs. Ze moet die zelf ophalen op het hoofdbureau van politie. Wat moeten we doen? Overleg met Kessler² die alles niet zo zorgelijk inziet, want het bevolkingsregister is toch volslagen in de war, het echte zou bij hem thuis liggen. Tenslotte besloten dat ik naar de politie zal gaan. Met grote moeite (mist en spiegelglad) 's ochtends in alle vroegte naar Utrecht. Eerst afspraken gemaakt met o.a. 'Jan'³ over wat ik wel en niet mocht zeggen, daarna naar het bureau. Ik voelde me niet bang. Onbeschofte ondervraging, waartegenover ik ze er hoffelijk op attent maakte dat ik Rijksduitse was. Op de brief kwam de naam Liesbeth voor, of ik kon zeggen wie Liesbeth was. Zo niet, dan

Persoonsbewijs van Luise Scheffer in de oorlog

ging ik mee naar de SD. Ik: „Bitte, was ist SD?“ De komische kleine man die probeerde me onder druk te zetten brulde: „Dat is de Gestapo“. Ik antwoordde rustig: „dan gaan we daar toch heen?“ Ik in het Duits, zij in het Nederlands! Bij de SD op de Maliebaan: „Sind Sie Reichsdeutsche?“ „Jawohl“, „Ihr Mann

Holländer?” „Nein, Jude.” „Was tut er hier in Holland?” „Er wartet auf das Ende des Krieges.” „Schöne Beschäftigung.” „Genau dieselbe die ich und Sie haben.” „Seien Sie mal nicht so frech, wir haben es hier nur mit schlechten Menschen zu tun.” „Nur mit schlechten? Ich wäre ja nicht zu Ihnen gekommen wenn ich schlecht wäre.” „Wer sagt uns denn, dass alle diese Papiere nicht gefälscht sind?” Hoezeer hij het bij het juiste eind had beseftte hij helemaal niet! Ik verwachtte niet anders dan dat ze me in hechtenis zouden nemen. Maar in plaats daarvan werd ik vrijgelaten met geheilhitler en hakkengeklap; sinds 1933 niet meer gehoord. En dat Hütti zelf de brief maar moest komen terughalen. Na overleg met Hütti's contacten ben ik inderdaad met Hütti naar de Gestapo gegaan, waar we tot onze stomme verbazing zonder enige vraag naar Liesbeth de papieren van Bützi terug kregen.

21/1: Eergisteren zijn Kramer en Bützi door de sneeuw bij boeren in de omgeving geweest om voederbieten te halen. Die moeten goed in plaats van aardappelen smaken. In werkelijkheid brachten ze drie kilo aardappelen mee, die de boer uit meelij gegeven had.

23/1: Bützi komt lijkbleek terug van boodschappen doen. Bij de arrestatie van de vrouw van fotograaf Salomon de Wolf⁴ was op de Duitse soldaten geschoten en ter afschrikking werden acht voorbijgangers ter

plekke doodgeschoten en in de tuin van De Wolf achtergelaten.⁵

27/1: Aanhoudend koud. De krant meldde gisteren dat graanschepen bij Stavoren ingevroren zaten. Gisteren werd het broodrantsoen op 500 gram per week gesteld. Dat betekent dat we ons tot twee maaltijden per dag moeten beperken. Kramer en Bützi door barre kou toch weer naar de boer, kwamen met voederbieten, aardappelen en winterwortels terug, we hopen zo weer een week verder te komen.

12/2: Hütti weer op fouragetocht, eerst naar Apeldoorn, dan naar Lochem of verder. Twee dagen geleden bracht ze één kilo zout mee, *f* 30,-. Zaterdag één liter stroop, *f* 45,-. Taptemelk-poeder met essence en een paar druppels stroop, een traktatie! Tegenwoordig moet je in Utrecht voor zoetstof in de rij staan. De Brouwers zijn toch roerend: voor Hütti's vertrek brachten ze een half brood, voor onderweg. En vandaag nog eens een half wit, voor ons. Een pak van mijn hart.

17/2: Van Hütti eergisteren bericht, ze komt later terug. Heerlijk voorjaarsweer. Eergisteren weer iets ontroerends. Mevrouw Nieuwenkamp kwam onverwachts langs met rogge, gecondenseerde melk, havermout, sojameel, grutjes, vruchtensap, maanzaad, enz. We konden uit dankbaarheid niks zeggen. Het Zweedse Rode Kruis gaat 800 gram brood en een kwart pond margarine per persoon uitdelen.

Dat zou een eerste uitdeling zijn, dat er meer op mogen volgen!

22/2: Hütti terug, met rogge- en tarwemeel, niet bijzonder veel, maar dit kan ons misschien net over de komende moeilijke weken heen helpen. Ook zes eieren en een fles olie.

24/2: Een V2 gezien, heel onheilspellend.

20/3: Hütti gaat iedere woensdagmiddag naar muziekvoordrachten van Van Otterloo. Verder speelt ze als tweede fluitist in de Matthaepassion bij Kees Boeke.

21/3: Naar het schijnt hebben de Duitsers het halve brood van het Rode Kruis in beslag genomen, dus schraalhans is weer keukenmeester.

26/3: We hebben een heerlijk evacuatiewagentje gekregen waarin, als het zover zou komen, de beide professoren Kramer en Cramer kunnen zitten. Toch Rode Kruis brood gekregen, ieder een halfje, maar wel van regeringsmeel, dus niet zo veel. Jan bracht ons 15 kilo aardappels plus kleren voor Hütti, waaronder een rijbroek, van de SS gegapt?

29/3: Vandaag kwam de oude Cramer langs. Wat is dat toch een fijne man, verdraagzaam, ironisch, met humor, kortom een Mens. geeft ons op verwijzing door onze huisarts, dokter Van Dam Sr., drie maal per week drie porties goed eten. En dan hebben de Nieuwenkamps ons uitgenodigd met Pasen. Is het niet fantastisch? Vader en dochter kwamen zeer tevreden thuis van de Matthaepassion; voor

Kramer zijn eerste concert sedert Berlijn!

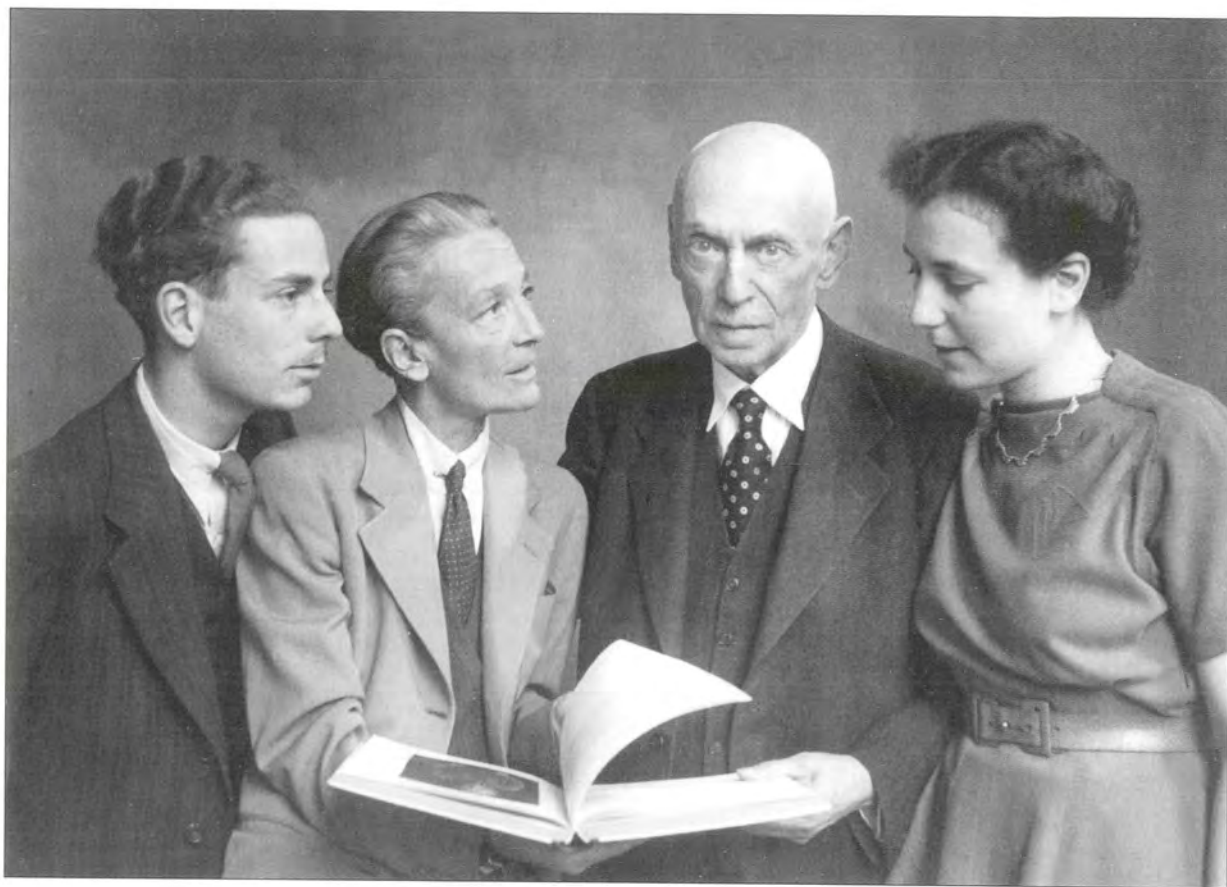
1/4: Paasmaal met sherry, echte kroepoek, tomatensoep met rijst, kip met puree en appelmoes, echte chocoladepudding met echte vanillevla. Hoe fantastisch en roerend lief van Mevrouw Nieuwenkamp. En we kregen nog rogge mee naar huis ook.

7/4: De toestand wordt steeds onverdraaglijker. Niks te eten, nauwelijks nog licht. Ik giet cacaoboter met agarol in medicijnbuisjes, brandt niet slecht. Alleen 's avonds water. De Canadezen stuitten bij Zutphen op fanatieke tegenstand van de Hitlerjugend.

13/4: Roosevelt gestorven, de enige van de grote drie die werkelijk vrede had kunnen sluiten. De Canadezen over de Rijn en IJssel.

17/4: Heerlijk weer, het gaat me weer helemaal goed. De Engelsen al Barneveld voorbij, men rekent er op dat ze binnen vier dagen hier zijn. Zondag was op de Julianalaan een klein antitank kanon opgesteld en een uit twee sparrestammetjes geconstrueerde tankval. Lijkt nogal lachwekkend tegen de reuze Amerikaanse tanks. Vandaag weer verdwenen.

18/4: Al maar terugtrekkende militairen. De Engelsen hebben de plaatsen vóór Amersfoort bereikt en drijven de Duitsers voor zich uit. 's Middags met Kramer (*altijd met de jodenster op zijn jas*) in het bos gewandeld. We wilden eigenlijk naar de Paulus Potter wei, maar alles vol met Duitse soldaten.

*De familie Kramer. Van links naar rechts Carl Kramer (Bützi hoogleraar plantkunde in Zürich, 1928-1994),
Luise Kramer-Scheffels (opgeleid als arts, 1896-1957), Franz Kramer (psychiater, 1878-1967),
Gabriele Kramer (Hütti arts, 1925-1966.)*

27/4: Gister hebben de mannen brandnetels meegebracht uit het bos. Smaken goed noch slecht, maar wel veel vitamines. Göring zou afgetreden zijn, Göbbels zou niet weten waar Hitler is, Streicher zou zelfmoord hebben gepleegd.

2/5: Hitler dood. Ben op de fiets naar Utrecht geweest, bij Janneke die daar ziek ligt. Toen ik terug ging hingen op de Maliebaan de hakenkruisvlaggen halfstok. Veel Amerikaanse bommenwerpers boven Utrecht met voedselpakketten, prachtig om te zien, Hopelijk krijgen wij er ook iets van. De weg naar Utrecht ziet er verschrikkelijk uit, aan alle kanten inundaties. Militairen, meestal met paarden, in beide richtingen. Ik begrijp er niks van.

4/5: Holland capituleert. Eindelijk.

6/5: De laatste twee dagen een gekkenhuis, kinderen met oranje mutsen, vlaggetjes, enz. Daartussen Engelse Rode Kruis mensen op motoren, overal vlaggen, een waar volksfeest. Gister werd er nog in Westbroek gevochten, vandaag NSBers op de Hasebroeklaan door de

ondergrondse ontwapend. Vandaag hier een Engelse generaal om met Blaskowitz zaken te regelen. Trots dat zoiets in Bilthoven gebeurt! Morgen wordt de feestelijke intocht verwacht van de Engelsen; geen Canadezen. Vandaag met Kramer met Jodenster ongegeneerd wezen wandelen. Spitsroeden lopen, de meesten konden niet begrijpen dat hij die nog dragen wilde. „Ausserdem sollen die Englischen ihn morgen geniessen”. Bützi heeft zijn eerste Engels gesproken. Apetrots.

9/5: Op 7 mei hebben we de officiële intocht 's Middags begon het kaalscheren van de meisjes die met de Duitsers hadden aangepapt. En het opbrengen van de NSBers. Hütti met een BS-armband. Men accepteert ons ten volle. Deze Hollanders zijn toch een fijn volk. Gisteravond bij de Nieuwenkamps, heel hartelijk; toen ze hoorden dat we geen vet meer hadden kregen we nog een pond Zweedse margarine mee. Zo iets kan dan toch maar.

¹ Prof. Cramer, destijds 80 jaar oud, naar ik meen emeritus hoogleraar theologie, wonende aan de Prins Bernhardlaan.

² Mij niet bekend; vermoedelijk een betrouwbaar iemand bij de gemeente. Het bevolkingsregister was een jaar tevoren bij een overval door een knokploeg tot en met de letter S verdwenen.

³ Janneke Schwartz, nichtje van de eerdergenoemde mr. Schwartz, zeer actief in de ondergrondse.

⁴ In die tijd Foto Wolf. Soestdijkseweg Noord 53, later verhuisd naar Soestdijkseweg Zuid 278.

⁵ De werkelijkheid bleek iets gecompliceerd; onder de doden was ook De Wolf zelf.